

Партызанскі камбрыг

УДК [94 + 355. 425. 4] (476) "1941/1945" (092)

Эмануіл Іофэ, доктар
гістарычных навук,
прафесар

Эмануіл Іофэ. ПАРТЫЗАНСКІ КАМБРЫГ. Артыкул прысвечаны жыццёваму шляху Героя Савецкага Саюза камандзіра 1-й Бабруйскай партызанскай брыгады Віктара Ільіча Лівенцава. Аўтарам выкарыстаны малавядомыя матэрыялы з фондаў Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь, Беларускага дзяржаўнага музея гісторыі Вялікай Айчыннай вайны. Прыводзяцца ўрывкі з інтэрв'ю з людзьмі, якія ў пасляваенны час працавалі разам з В.І. Лівенцавым і добра яго ведалі.

Ключавыя словы: Віктар Ільіч Лівенцаў, 752-і партызанскі атрад, партызанская брыгада, антыфашысцкае падполле, камандзіры, Клічаўская партызанская зона.

Emanuil IOFFE. The partisan brigade commander. The article is dedicated to the Hero of the Soviet Union, commander of the 1st Bobruisk partisan brigade Viktor Liventsev. The author cites little-known materials from the National Archives of the Republic of Belarus and the Belarusian State Museum of the Great Patriotic War and also excerpts from interviews with people who worked with Viktor Liventsev after the war and knew him well.

Keywords: Viktor Liventsev, 752nd partisan unit, partisan brigade, resistance movement, commanders, Klichev partisan zone.

З часоў Вялікай Айчыннай за Беларуссю замацавалася назва «рэспубліка-партызанка», бо з усяго СССР менавіта на беларускай зямлі партызанскі рух у ваенныя гады набыў велізарны размах. Адным з найбольш баяздольных фарміраванняў народных месціцаў на тэрыторыі Беларусі была 1-я Бабруйская партызанская брыгада пад камандаваннем Героя Савецкага Саюза палкоўніка Віктара Ільіча Лівенцава. Пасля вайны ён працаваў на дзяржаўнай і партыйнай рабоце, дзе таксама праявіў свае выдатныя арганізатарскія якасці, чалавечую годнасць. На жаль, амаль ва ўсіх энцыклапедыях і даведніках прыводзяцца няпоўныя і блытаныя звесткі па біяграфіі Віктара

Ільіча Лівенцава. Унесці пэўную яснасць і дакладнасць нам дапамогуць цікавыя і ў многім новыя факты з «Асабістай справы В.І. Лівенцава» з фондаў Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь, матэрыялы Беларускага дзяржаўнага музея гісторыі Вялікай Айчыннай вайны, успаміны.

Віктар Лівенцаў нарадзіўся ў вёсцы Давыдаўка (цяпер гарадскі пасёлак) Ліскінскага раёна Варонежскай вобласці 21 красавіка 1918 года ў сям'і чыгуначніка. У 1937 годзе ён скончыў два курсы фізіка-матэматычнага факультэта Варонежскага педінстытута і пайшоў працаваць у Ліскінскую сярэднюю школу настаўнікам чарчэння і матэматыкі. У кастрычніку 1938 года быў прызваны ў Чырвоную армію. Спачатку служыў у Слуцку ў 20-м кавалерыйскім палку 4-й кавалерыйскай дывізіі [1, арк. 8].

У верасні 1939 года Віктар Лівенцаў у радах Чырвонай арміі вызваляў Заходнюю Беларусь, прымаў удзел у савецка-фінляндскай вайне. Затым ён быў накіраваны камандаваннем дывізіі на вучобу ў Гродна на курсы палітсаставу, якія пазней былі пераўтвораны ў аднагодвае ваенна-палітычнае вучылішча. Пасля заканчэння яго ў студзені 1941 года В. Лівенцава накіравалі палітруком

ПРА АўТАРА

Іофэ Эмануіл Рыгоравіч.

Нарадзіўся ў 1939 годзе ў г. Беразіно Мінскай вобласці. У 1961 годзе скончыў гістарычны факультэт БДУ. Пазней скончыў Нацыянальны інстытут гуманітарных навук Рэспублікі Беларусь па спецыяльнасці «паліталогія» і Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы і гуманітарнай адукацыі па спецыяльнасці «сацыялогія».

Працаваў завучам сярэдняй школы, выкладчыкам тэхнікума. З 1978 года і дагэтуль працуе ў БДПУ імя М. Танка, прафесар кафедры сацыяльна-гуманітарных дысцыплін гістарычнага факультэта.

Доктар гістарычных навук (1993), прафесар.

Аўтар больш як 900 навуковых прац, у тым ліку 48 кніг і брашур.

Сфера навуковых інтарэсаў: гісторыя Беларусі, сацыялогія, ваенная гісторыя, гісторыя спецслужб.

мінаметнай роты ў 37-ы стралковы полк 56-й стралковай дывізіі ў мястэчка Шчучча (хутчэй за ўсё, гаворка ідзе пра горад Шчучын. – Э.І.) Баранавіцкай вобласці (а не Гродзенскай, як адзначаецца ў «Аўтабіяграфіі» В.І. Лівенцава. – Э.І.) [1, арк. 8 адв.].

Вялікую Айчынную вайну Віктар Ільіч сустрэў паблізу заходняй граніцы. Тры дні яго мінамётная рота абараняла безыменную вышыню. Байцы не ведалі, што трапілі ў акружэнне. Потым было вырашана адысці на ўсход. Уліўшыся ў калону, якая складалася з разрозненых часцей і падраздзяленняў, два дні рота Лівенцава змагалася пад Ваўкавыскам. Потым былі баі пад Баранавічамі і ў іншых месцах.

У канцы ліпеня 1941 года, вырваўшыся з акружэння, В. Лівенцаў апынуўся ў акупіраваным Бабруйску, дзе пачаў ствараць антыфашысцкае падполле. У верасні 1941 года адбылася канспіратыўная сустрэча прадстаўнікоў нелегальных груп горада, на якой для каардынацыі дзеянняў падпольшчыкаў выбралі аператыўную групу ў складзе В.І. Лівенцава (кіраўнік), Н.А. Боўкуна, В.М. Васільева, С.З. Крамнёва, Г.М. Кустава, Д.А. Ляпешкіна, П.Ф. Маслёнка.

Важную работу выконвалі падпольшчыкі П.М. Сцяжжанаў і В.Г. Цягуноў, якія друкавалі ў нямецкай друкарні бланкі пропускаў і іншыя дакументы [2, с. 223, 282]. Ім удалося раздаць значную колькасць старых савецкіх пашпартоў. Выкарыстоўваючы іх, яны выраблялі патрэбныя дакументы ў прымітыўнай фоталабараторыі ў доме падпольшчыка А.І. Качаткова па вуліцы Сацыялістычнай. Група В.І. Лівенцава арганізавала своеасаблівы «пашпартны стол»: у старых дакументах умела перастаўлялі фотакарткі, падроблівалі пячаткі, подпісы. За жнівень – снежань 1941 года яны вырабілі больш за 200 пашпартоў. Афармляць дакументы бабруйскім падпольшчыкам дапамагалі сёстры Вера і Зінаіда Калеснікавы і іншыя патрыёты [3, арк. 15, 18]. Калі ж на іх след напала СД, Лівенцаў прапанаваў членам падполля пайсці ў лес і там працягваць барацьбу супраць акупантаў.

Герой Савецкага Саюза
Віктар Ільіч Лівенцаў

Вось як апісвае тую падзею беларускі пісьменнік Рыгор Няхай, які дапамагаў В.І. Лівенцаву ў напісанні мемуараў «Партызанскі край»: «В канце ноября 1941 года на совещании городского подполья было принято решение о выходе в лес в Октябрьский район, где действовали прославленные партизаны Героев Советского Союза Тихона Бумажкова и Федора Павловского. Туда направили связных и начали подготовку к выходу четырехсот человек. Такой большой поток мог привлечь внимание оккупантов. Вся тяжесть подготовки к выходу в лес легла на Виктора Ильича Ливенцева и его ближайшего помощника Дмитрия Лепешкина. Размышляя о ходе борьбы бобруйского подполья, приходишь к мнению, что это был редкий, если не единственный, случай вывода крупной подпольной организации в лес без провала» [4, с. 215–216].

Так у лістападзе 1941 года быў створаны партызанскі атрад пад камандаваннем В.І. Лівенцава. Першы бой ён прыняў у снежні таго ж года, разбіўшы нямецкі карны атрад на хутары Цяцерына. Затым былі ліквідаваны варожыя гарнізоны ў вёсцы Курын і пасёлку Азарычы.

У сакавіку 1942 года партызанскі атрад Лівенцава перабазіраваўся ў Клічаўскі

раён Магілёўскай вобласці. Адной з найбольш маштабных аперацый беларускіх партызан у 1942 годзе стаў разгром варожага гарнізона ў раённым цэнтры Клічаў. У ноч на 20 сакавіка галоўны ўдар па цэнтры пасёлка было даручана нанесці атрадам Лівенцава і Юркоўцава, з поўначы – атраду Свістунова. Атрад Сырцова і адно з падраздзяленняў атрада Свістунова атрымалі загад не дапусціць адыходу праціўніка на станцыю Нясята і затрымаць прыбыццё варожага падмацавання.

Да світання Клічаў быў акружаны. Атрад Лівенцава бясшумна ўвайшоў у пасёлак. Загаварыла партызанская гармата. У атаку ўзняліся штурмавыя групы. Узвод байцоў мясцовага Клічаўскага атрада на чале з І.К. Вітолем і П.М. Вікторчыкам выбіў ворага з будынка былога райвыканкама. Ахопленыя панікай фашысты кінуліся на паўднёвую ўскраіну пасёлка, імкнучыся прабіцца на Бабруйск. Але і там іх сустрэў прыцэльны агонь партызан...

Толькі вечарам, пасля 12-гадзіннага напружанага бою, раённы цэнтр Клічаў удалося вызваліць поўнасю. 120 фашыстаў было забіта, амаль 50 узята ў палон. Уся варожая зброя дасталася партызанам [5, арк. 250, 293–294]. З разгромам клічаўскага гарнізона завяршылася вызваленне раёна ад нямецкіх акупантаў.

Такім чынам, у студзені – сакавіку 1942 года партызанскія атрады В.І. Лівенцава, А.С. Юркоўцава, В.П. Свістунова, В.М. Сырцова і іншыя разграмілі больш як 70 нямецкіх гарнізонаў і паліцэйскіх участкаў у Клічаўскім і суседніх з ім раёнах. Стварылася партызанская зона з цэнтрам у Клічаве. У яе ўваходзіла тэрыторыя поўнасю Клічаўскага і часткова Бярэзінскага, Кіраўскага, Магілёўскага, Бялыніцкага, Бабруйскага, Асіповіцкага раёнаў агульнай плошчай да 1900 квадратных кіламетраў [6, арк. 15]. У сакавіку 1942 года быў пакладзены пачатак арганізацыі Клічаўскага партызанскага злучэння: пад камандаванне палкоўніка У.І. Нічыпаровіча, кіраўніка 208-га атрада, перайшлі атрады В.П. Свістунова, А.С. Юркоўцава, В.М. Сырцова, В.І. Лівенцава, Г.М. Колб-

нева, якім адпаведна былі прысвоены нумары 128, 277, 620, 752, 760.

Варта зазначыць, што на працягу першага года Вялікай Айчыннай вайны пераважная большасць партызанскіх атрадаў не мелі сродкаў сувязі і былі пазбаўлены магчымасці звязацца з Масквой. У чэрвені 1942 года ў час рэйду да чыгункі Мінск – Масква атраду Лівенцава пашчасціла сустрэцца з жаночай дэсантнай групай будучага Героя Савецкага Саюза Алены Колесавай, у якой была рацыя. Менавіта выкарыстоўваючы гэту рацыю, камандаванне 752-га партызанскага атрада звязалася з Вялікай зямлёй. Хутка на Клічаўскі аэрадром прызямліўся першы транспартны самалёт з палка В.С. Грызадубавай.

На працягу лета 1942 года, акрамя павелічэння колькасці гарнізонаў, нямецкія акупанты прынялі шэраг дадатковых мер па іх узмацненні. «Враг от открытого тыла... перешел к защищенному и укрепленному тылу. Самые маленькие гарнизоны и те имеют дзоты и рвы...» – адзначаў у дакладной запісцы на імя першага сакратара ЦК Кампартыі Беларусі П.К. Панамарэнкі камандзір 752-га атрада В.І. Лівенцаў [3, арк. 1].

У ліпені – жніўні 1942 года ва Усакінскіх лясах сканцэнтравалася 11 партызанскіх атрадаў агульнай колькасцю больш за 2 тыс. байцоў і некалькі тысяч жанчын, старых і дзяцей з навакольных вёсак. Нямецка-фашысцкія захопнікі акружылі лес шчыльным калымом, перакрыўшы ўсе ўваходы і выходы. Пачалася блакада. Карнікі пастаянна вялі артылерыйска-мінамётны агонь па базах партызан, наносілі ўдары авіяцыяй. У ноч на 3 жніўня 1942 года ў раёне вёскі Усакіна партызаны, у тым ліку і 752-га атрада, у начным баі знішчылі загарджальныя атрады карнікаў і забяспечылі партызанам і мясцоваму насельніцтву калідор для выхаду з акружэння.

Пра актыўную дзейнасць байцоў В.І. Лівенцава ў гады вайны сведчаць шматлікія факты. Дыверсійныя групы атрада рэгулярна арганізавалі падрывы на шашы і чыгункі. Так, групай П. Кажушкі да восені 1942 года было

◀ 30-годдзе Перамогі.
Побач з Віктарам
Лівенцавым Герой
Савецкага Саюза
Марыя Осіпава

пушчана пад адхон 23 нямецкія эшалоны. 14 лістапада 1942 года група партызан 752-га атрада пад камандаваннем Клімашонка на ўчастку Талька – Асіповічы падарвала варожы эшалон, які ішоў на фронт. Было спалена 47 вагонаў разам з паравозам. 22 лістапада 1942 года паміж Вярэйцамі і Асіповічамі быў пушчаны пад адхон эшалон з жывой сілай і тэхнікай. Пасля падрыву партызаны атакавалі яго, пусціўшы ў ход супрацьтанкавыя гранаты і тэрмітныя шарыкі. Яны знішчылі больш за 200 нямецкіх салдат і афіцэраў, спалілі 12 платформ з тэхнікай [7, с. 466].

Напярэдадні 1943 года 752-і партызанскі атрад паспяхова правёў бой на ўчастку Асіповічы – Бабруйск. Партызаны пад камандаваннем В.І. Лівенцава зрабілі ў раёне станцыі Татарка засаду і раптоўна атакавалі нямецкі эшалон з жывой сілай, які накіроўваўся на ўсход. У вокны вагонаў паляцелі гранаты, бутэлькі з гаручай сумессю [8, арк. 81].

У лютым 1943 года на базе 752-га партызанскага атрада Клічаўскага апэратыўнага цэнтра была створана 1-я Бабруйская партызанская брыгада, камандзірам якой быў прызначаны В.І. Лівенцаў, камісарам – Д.А. Ляпёшкін, начальнікам штаба – С.З. Крамнёў. Пра баявыя апэрацыі і байцоў гэтай партызанскай брыгады можна напісаць не адну кнігу. Так, легендарны ўдзельнік

Асіповіцкага партыйна-камсамольскага падполля Фёдар Крыловіч, які ў 1943 годзе на чыгуначнай станцыі Асіповічы здзейсніў адну з буйнейшых дыверсій падпольшчыкаў Беларусі, са жніўня 1943 года стаў партызанам, камандзірам дыверсійнай групы 752-га атрада 1-й Бабруйскай партызанскай брыгады.

У мемуарах В.І. Лівенцава ёсць аб гэтым легендарным героі такія радкі: «Спачатку яго (Ф.А. Крыловіча. – Э.І.) група падтрымлівала сувязь з атрадам Каралёва (партызанскі атрад, сфарміраваны старшынёй Асіповіцкага райвыканкама М.П. Каралёвым. – Э.І.), а потым, калі восенню 1942 года мы перайшлі ў Асіповіцкі раён, звязалася з нашым атрадам... (камбрыг В.І. Лівенцаў адначасова ўзначальваў 752-і партызанскі атрад гэтай брыгады. – Э.І.). Асабліва актывізавалася работа Крыловіча пасля таго, як у красавіку 1943 года Магілёўскі падпольны абкам камсамола даручыў яму арганізаваць у Асіповічах падпольную камсамольскую арганізацыю... Дыверсія ж, здзейсненая Крыловічам ноччу з 29 на 30 ліпеня 1943 года, была сапраўды смелай. Далейшае знаходжанне яго ў мястэчку зрабілася небяспечным, і 3 жніўня ён прыйшоў у нашу брыгаду. Тут мы падрабязна даведаліся аб праведзенай ім апэрацыі... Застаўшыся ў нашай брыгадзе, Крыловіч узначаліў групу дыверсантаў» [9, с. 353–354, 356].

У сувязі з пачаткам вызвалення Беларусі ад нямецкіх акупантаў восенню 1943 года 1-я Бабруйская партызанская бригада пад камандаваннем В.І. Лівенцава пачала арганізоўваць усялякія перашкоды адступаючым часцям вермахта. На дарогах рабіліся завалы і засады, знішчаліся масты. 25 лістапада 1943 года ў раёне пасёлка Парычы партызаны 1-й Бабруйскай сустрэліся з ваеннай разведкай 1-га Беларускага фронту. А ўжо ў сярэдзіне снежня бригада Лівенцава ў складзе 1127 партызан злучылася з часцямі Чырвонай арміі.

Вось як узгадваў тыя падзеі В.І. Лівенцаў: «Мы вступілі ў 37-й гвардзейскай стрэлкавой дывізіі 65-й арміі П.І. Батова... Камандаваў дывізіяй генерал-майор Е.Г. Ушаков. 1 декабря 1943 года по приказу командира 19-го стрелкового корпуса генерал-майора Д.И. Самарского бригада в полном составе вместе с армейскими частями заняла оборону в районе деревни Завичье Паричского района. 9 декабря мы сменили на передовой 118-й

стрелковый полк и до 15 декабря в обороне сдерживали противника.

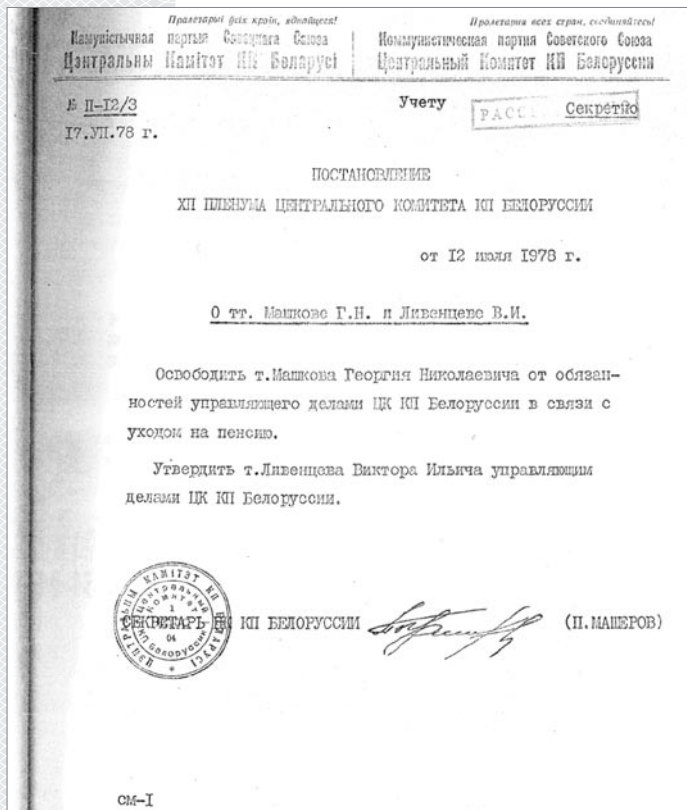
15 декабря, потеряв в боях 14 человек убитыми, 34 ранеными и 23 пропавшими без вести, бригада была отведена на отдых и расформирована. Так закончился боевой путь 1-й Бобруйской партизанской бригады. Она влилась в части, действовавшие на бобруйском направлении» [10, с. 313–314].

Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 1 студзеня 1944 года за мужнасць і гераізм, праяўленыя пры выкананні заданняў у тыле праціўніка і за асаблівыя заслугі ў развіцці партызанскага руху ў Беларусі Віктару Ільічу Лівенцаву было прысвоена званне Героя Савецкага Саюза.

Пасля заканчэння вайны В.І. Лівенцаў пражыў цікавыя, насычаныя падзеямі гады. У 1944–1951 гадах працаваў загадчыкам ваеннага аддзела, сакратаром ЦК ЛКСМБ па ваенна-фізкультурнай рабоце і другім сакратаром ЦК ЛКСМБ. У 1952 годзе ён скончыў Рэспубліканскую партыйную школу пры ЦК Кампартыі Беларусі і быў накіраваны на пасаду намесніка старшыні Белпрамсавета [1, арк. 1, 12].

На працягу 20 гадоў – з 1958-га па 1978-ы – Віктар Ільіч быў старшынёй Камітэта па фізічнай культуры і спорце пры Савеце Міністраў БССР. Пры яго актыўным удзеле пабудаваны многія спартыўныя аб'екты, якія і сёння дзейнічаюць. Сярод іх мінскі водна-спартыўны камбінат (цяпер – САК «Алімпійскі»), спартыўныя комплексы «Раўбічы» і «Стайкі». Менавіта ў гэты перыяд запаліліся такія яркія зоркі беларускага спорту, як алімпійскія чэмпіёны Аляксандр Мядзведзь, Рамуальд Клім, Сяргей Макаранка, Леанід Гейштар, Алег Караваяў, Алена Бялова, Віктар Сідзяк, Вольга Корбут.

З 1978 па 1985 год (а не па 1986-ы, як аб гэтым пішуць энцыклапедыі) В.І. Лівенцаў працаваў на адказнай пасадзе кіраўніка спраў ЦК Кампартыі Беларусі. У нашай размове з былым другім сакратаром ЦК КПБ Аляксандрам Нічыпаравічам Аксёнавым апошні адзначыў, што, паводле думкі першага сакратара ЦК КПБ Пятра Міронавіча Машэрава, Лівенцаў быў

лепшым кіраўніком спраў ЦК Кампартыі Беларусі за ўвесь час, што яго ўзначальваў Машэраў. А гэта 15 з паловай гадоў.

У студзені бягучага года падчас нашай сустрэчы былы Старшыня Вярхоўнага Савета БССР Мікалай Іванавіч Дземянцей, які ў 1979–1989 гадах працаваў сакратаром ЦК Кампартыі Беларусі, расказаў: «Мне давялося працаваць разам з кіраўніком спраў ЦК КПБ Героем Савецкага Саюза Віктарам Ільчом Лівенцавым. Ён быў адным з самых паважаных людзей у нашым ЦК. Супрацоўнікі Цэнтральнага Камітэта ведалі пра баявое мінулае партызанскага камбрыга. Яшчэ ў маладыя гады Віктару Ільчу даводзілася прымаць сур'ёзныя рашэнні. Нягледзячы на высокую пасаду, у Лівенцава не было ніякіх прыкмет зазнайства. Ён быў даступны кожнаму супрацоўніку, кожнаму камуністу, які звяртаўся да кіраўніка спраў ЦК КПБ. Нягледзячы на знешнюю строгасць, Віктару Ільчу былі ўласцівы ўсе лепшыя чалавечыя якасці, у першую чаргу дабрата і добразычлівасць. У нашай памяці ён застаўся Чалавекам з вялікай літары, чалавекам высокіх маральных якасцей».

Варта прывесці і некалькі фрагментаў з успамінаў беларускага ваеннага журналіста падпалкоўніка Аляксандра Макарава: «Об этом легендарном человеке я, безусловно, слышал давно, но познакомиться довелось только накануне празднования 65-летия освобождения Беларуси от немецко-фашистских захватчиков... Договариваясь тогда о встрече с партизанским комбригом, признаюсь, думал, что разговаривать придется с избалованным вниманием журналистов собеседником. Но я увидел скромного, открытого душой и, несмотря на преклонный возраст, обаятельного человека...

В какой-то момент Виктор Ливенцев попросил не писать о нем... Ведь о Герое Советского Союза и так помнят в Беларуси. Поздравляют с праздниками, приглашают на торжественные мероприятия. По мнению ветерана, рассказывать надо о его товарищах, выживших в той кровавой мясорубке и не доживших до самого праздника Великой Победы. Кстати, по-

сле войны со многими из бывших партизан своей бригады и близкими погибших и умерших товарищей он поддерживал связь» [11].

Мала хто з беларускіх камбрыгаў меў столькі ўзнагарод, як Віктар Лівенцаў. Ён быў адзначаны двума ордэнамі Леніна, двума ордэнамі Чырвонага Сцяга, двума ордэнамі Айчыннай вайны 1-й ступені, ордэнам Працоўнага Чырвонага Сцяга, ордэнам Дружбы народаў, ордэнам Чырвонай Зоркі, ордэнам «За службу Радзіме ва Узброеных Сілах СССР» 3-й ступені, ордэнам «Знак Пашаны», ордэнам «За службу Радзіме» 3-й ступені, многімі медалямі, у тым ліку «Партызану Айчыннай вайны» 1-й і 2-й ступеняў. Акрамя таго – Ганаровымі граматамі Вярхоўнага Савета Беларускай ССР, Падзякай Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь. У 1971 годзе Віктару Ільчу было прысвоена званне «Заслужаны дзеяч фізічнай культуры Беларусі», а ў 1984-м – Ганаровага грамадзяніна горада Бабруйска.

В.І. Лівенцава не стала 28 верасня 2009 года. Яго імем названы вуліцы ў Бабруйску і Мінску. Бюст В.І. Лівенцава работы народнага мастака Беларусі Заіра Азгура экспануецца ў Нацыянальным мастацкім музеі Беларусі. ■

В.І. Лівенцаў пахаваны на Усходніх могілках у Мінску

Артыкул паступіў у рэдакцыю 06.02.2018 г.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей – НАРБ). – Фонд 4п. Воп. 159. Спр. 3591.
2. Подвиги их бессмертны: о подпольной борьбе советских людей в захваченных фашистскими оккупантами городах и селах Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (1941–1944). – Минск: Беларусь, 1978. – 381 с.
3. НАРБ. – Фонд 3500. Воп. 4. Спр. 100.
4. Нехай, Р. На тревожных перекрестках / Р. Нехай // Люди легенд. Вып. 3. – М.: Политиздат, 1968. – С. 284–285.
5. НАРБ. – Фонд 3500. Воп. 4. Спр. 93.
6. НАРБ. – Фонд 3500. Воп. 3. Спр. 118.
7. Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – июль 1944): док. и материалы: в 3 т. / Ин-т истории партии при ЦК КПБ – фил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Ин-т истории АН БССР. – Минск: Беларусь, 1967. – Т. 1: Зарождение и развитие партизанского движения в первый период войны (июнь 1941 – ноябрь 1944). – 815 с.
8. НАРБ. – Фонд 4. Воп. 33а. Спр. 582.
9. Лівенцаў, В. Партизанскі край / В. Лівенцаў; [літ. запіс Р. Няхая]. – Мінск: Дзярж. выд-ва БССР, 1950. – 370 с.
10. Ливенцев, В.И. Партизанский край / В.И. Ливенцев; [лит. запись Р. Нехая]. – Минск: Беларусь, 1982. – 319 с.
11. Макаров, А. Памяти партизанского комбрига / А. Макаров // Во славу Родины. – 2009. – 7 октября.